

**“Entrepreneurial activity in a colonial setting: the rise and fall of the Jewish Dominion
Manufacturing Company Ltd, 1937-1956”**

Evangelia Mathopoulou¹

Abstract

In August 1936 a family of Jewish entrepreneurs from Palestine established the Dominion Manufacturing Company in British Cyprus in order to gain access to the preferential trade zone. Benefiting from the low tariff policy in the intra-colonial trade, the company set up industrial plants exclusively for the production and export of buttons to the British markets. Based on the case study of the Jewish business activity in Larnaca during the 1930s, the working paper seeks to unfold the role of protectionism in the enhancement of entrepreneurial ventures in British Empire, as well as in the acceleration of industrialization. In addition, the paper touches upon the performance of the company in the 1930s and 1940s flagging up the transient character of this specific entrepreneurial practice in a colonial setting and its heavy dependency on the world economic fluctuations during and after the WWII.

Keywords: Economic History, Entrepreneurship, Interwar Economy, Protectionism, Tariffs, British Colonial trade, Manufacturing, Industries, Jewish Economic History, Cyprus Economy

Published as #007in Entrepreneurial History Discussion Papers

¹ Ph.D. Candidate in Modern History at University of Cyprus

Το παρόν κείμενο αποτελεί μια υπόθεση εργασίας για το ρόλο του προστατευτισμού στην προσέλκυση επενδύσεων στις βρετανικές αποικίες και την αποδοτικότητα των επιχειρήσεων στην αυτοκρατορία. Πιο συγκεκριμένα, το κείμενο πραγματεύεται την ίδρυση, δραστηριότητα κι εξέλιξη της Dominion Manufacturing Company Ltd, μιας εταιρείας εβραϊκών συμφερόντων η οποία ιδρύθηκε στην Κύπρο στα μέσα της δεκαετίας του 1930 με σκοπό την κατασκευή κι εξαγωγή κουμπιών. Όπως θα συζητηθεί, η εταιρεία δραστηριοποιήθηκε στο νησί προκειμένου να εκμεταλλευθεί τις ευνοϊκές εμπορικές συνθήκες εντός του αυτοκρατορικού εμπορικού δικτύου και υπήρξε ιδιαίτερα κερδοφόρα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο, εγκαταλείφθηκε σε ντόπια επιχειρηματικά χέρια μόλις άρχισαν να καταγράφονται οι πρώτες απώλειες εσόδων στα τέλη της δεκαετίας του 1940.

Η παρούσα υπόθεση εργασίας αποτελεί προέκταση της διδακτορικής διατριβής της ερευνήτριας με θέμα «Η εβραϊκή παρουσία στην Κύπρο, 1878-1949: ιδεολογικοί και κοινωνικο-πολιτικοί μετασχηματισμοί, επιχειρηματικότητα και καινοτομία σε αποικιακό πλαίσιο», η οποία εξέτασε σφαιρικά την εβραϊκή μετανάστευση και παρουσία στο νησί κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας με έμφαση μεταξύ άλλων στην ενσωμάτωσή της στην αποικιακή οικονομία και τον αντίκτυπό της στο οικοσύστημα του νησιού. Σε αυτό το πλαίσιο, καταγράφηκε μια άγνωστη πτυχή στη βιβλιογραφία, της ίδρυσης επιχειρήσεων από Εβραίους στον τομέα της γεωργίας και της βιομηχανίας και αποτιμήθηκε η συμβολή τους στην εισαγωγή της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας σε μια υπανάπτυκτη οικονομία. Η καινοτομία του παρόντος άρθρου έγκειται στη θεματική και χρονολογική εμβάθυνση της δραστηριότητας μιας εκ των εβραϊκών επιχειρήσεων εξετάζοντάς την υπό το πρίσμα του προστατευτισμού της δεκαετίας του 1930 και των μεταπολεμικών οικονομικών συνθηκών.

Το οικονομικό και ιστορικό πλαίσιο της περιόδου

Η περίοδος του Μεσοπολέμου αποτέλεσε ένα μεταβατικό στάδιο για την κυπριακή οικονομία αφού σε αυτό το διάστημα σημειώθηκαν τα πρώτα στάδια μιας βραδείας πορείας εκβιομηχάνισης του νησιού. Παρόλο που δεν έχουμε ακόμα ενδελεχή και πλήρη αποτύπωση του εργοστασιακού συστήματος της περιόδου στο νησί, γνωρίζουμε ότι οι πρώτες μικρές βιοτεχνικές μονάδες- κυρίως διάσπαρτα βυρσοδεψεία, κλωστήρια και οιοβιομηχανίες άρχισαν να πληθαίνουν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πιθανότατα λόγω της της συσσώρευσης κεφαλαίου κατά την προηγούμενη κερδοφόρα περίοδο, μεταξύ 1915 και 1920. Σαφώς, η βιομηχανική υποδομή του νησιού τη δεδομένη περίοδο βρισκόταν σε εμβρυακή κατάσταση. Η ετήσια έκθεση της βρετανικής κυβέρνησης για το 1929 τόνιζε ότι τα εργοστάσια ήταν πολύ λίγα και η έννοια της βιομηχανικής υποδομής άγνωστη στο νησί. Η πρώτη αναφορά σε εργοστάσια γίνεται στην έκθεση για το 1935, ένα χρόνο πριν την ίδρυση των εβραϊκών εργοστασίων, στην οποία καταγράφεται η ανάπτυξη των καπνεργοστασίων, των μικρών βυρσοδεψείων, των σαπωνοποιείων και τσιμεντοποιείων.

Στη δεκαετία του 1930 η δραστηριοποίηση του ξένου και του μέχρι τότε αδρανούντος κυπριακού κεφαλαίου έδωσε ώθηση στην ίδρυση σημαντικών μονάδων ελαφριάς μεταποιητικής (εξαγωγικής) βιομηχανίας, όπως τα εργοστάσια κατασκευής κουμπιών και τεχνητών δοντιών στη Λάρνακα.² Την ίδια περίοδο στην πόλη λειτουργούσε το καπνεργοστάσιο Διανέλλου, το πυρηνελαιουργείο Δημητρίου, τρία εργοστάσια φαιοχρώματος (terra umbra) καθώς και μερικά σαπωνοποιεία.

Η Κύπρος με μια σχετικά στάσιμη οικονομία και χωρίς ιδιαίτερους ρυθμούς ανάπτυξης, στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα προσέλκυσε το επενδυτικό ενδιαφέρον του ξένου κεφαλαίου κυρίως στον τομέα της μεταλλευτικής βιομηχανίας, η οποία απέδιδε σημαντικά κέρδη με την εξαγωγή ορυκτών. Μόνο κατά τη δεκαετία του 1930 ο τομέας της μεταποιητικής και εξαγωγικής βιομηχανίας βρέθηκε στο επίκεντρο του ξένου κεφαλαίου, όταν επιχειρηματίες από την Παλαιστίνη επένδυσαν μεταξύ άλλων και στην ίδρυση εργοστασίων. Το επιχειρηματικό ενδιαφέρον Εβραίων κεφαλαιούχων ή industrial migrants³ - όπως χαρακτηρίζονται στην ισραηλινή βιβλιογραφία οι επιχειρηματίες οι οποίοι συνέβαλαν με τις επενδύσεις τους στη μεταμόρφωση του οικονομικού μοντέλου της Παλαιστίνης από τα αγροτικά yishuv στα εκβιομηχανισμένα αστικά κέντρα της δεκαετίας του 1920⁴- εκδηλώθηκε μετά το Οικονομικό Συνέδριο της Ottawa τον Ιούλιο του 1932. Η Βρετανία, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης υιοθέτησε την πολιτική του προστατευτισμού εφαρμόζοντας το αυτοκρατορικό σύστημα προτιμήσεων, δηλαδή ευνοϊκή δασμολογική μεταχείριση (μειωμένοι δασμοί), στην εμπορία πρώτων υλών και προϊόντων μεταξύ της μητρόπολης και των αποικιών της.⁵ Η γειτονική Παλαιστίνη, λόγω του ιδιότυπου χαρακτήρα της Εντολής, αποκλειόταν από το σύστημα προτιμήσεων καθώς η πρόνοια του Άρθρου 18 της Εντολής αναφερόταν ρητά σε «μη διάκριση» στις εμπορικές σχέσεις με τρίτες χώρες.⁶ Η εξέλιξη αυτή ισοδυναμούσε με αποκλεισμό όσων Εβραίων καλλιεργητών και βιομηχάνων εμπορεύονταν με τις βρετανικές αγορές, οι οποίες ήταν ο κυριότερος προορισμός των παλαιστινιακών προϊόντων, όπως τα εσπεριδοειδή και μερικά βιομηχανικά προϊόντα. Ταυτόχρονα, μια γειτονική περιοχή, όπως η Κύπρος, αναδυόταν σε ένα υπολογίσιμο ανταγωνιστή της Παλαιστίνης στο εξαγωγικό εμπόριο.

Ο προστατευτισμός δημιούργησε εντούτοις και άλλα εμπορικά και επιχειρηματικά θέλητρα στην περιοχή με την Κύπρο να παρουσιάζεται στους Εβραίους βιομήχανους ως

² Πέτρος Παπαπολυβίου, «Κύπρος 1922-1940, Η εξέγερση του 1931 και η αποικιακή αντεπανάσταση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, σ. 336.

³ David De Vries, "From Porcelain to Plastic: Politics and Business in a Relocated False Teeth Company, 1880s-1950s", *Enterprise and Society*, XIV (2012), σ. 155.

⁴ Roza I.M. El- Eini, "Trade Agreements and the continuation of tariff protection policy in Mandate Palestine in the 1930s", *Middle Eastern Studies*, 34:1σ. 166.

⁵ Για το Οικονομικό Συνέδριο της Ottawa το 1932 και τις πρόνοιες των συμφωνιών, βλ. David L. Glickman, "The British Empire Preference System", *The Quarterly Journal of Economics*, 61:3 (Μάιος 1947), σσ. 440-446.

⁶ El-Eini, στο ίδιο, σ. 179.

μια ελκυστική εναλλακτική λύση απεγκλωβισμού από τις δυσμενείς επιπτώσεις του νέου συστήματος και άλλους οικονομικούς περιορισμούς που αντιμετώπιζαν στην Παλαιστίνη. Για παράδειγμα, διαφαίνεται ότι οι Εβραίοι βιομήχανοι επιζητούσαν κάποιο ευνοϊκότερο δασμολογικό καθεστώς εξαιτίας του υψηλού κόστους παραγωγής των εργοστασίων τους, καθώς στην Παλαιστίνη αναγκάζονταν να εισαγάγουν τα 2/3 των πρώτων υλών τους⁷. Ταυτόχρονα, η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη των προηγούμενων ετών στην Παλαιστίνη είχε ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση και κεφαλαίου και πληθυσμού, την αύξηση των μισθών και της τιμής της γης, ενώ το εμπορικό ισοζύγιο παρουσίαζε έλλειμμα με τις εισαγωγές να ξεπερνούν κατά πολύ τις εξαγωγές.⁸ Αντίθετα, η Κύπρος προσέφερε εκείνα τα πλεονεκτήματα που οι Εβραίοι είχαν απωλέσει στην Παλαιστίνη και ήταν απαραίτητα για την κερδοφόρα δραστηριότητα μιας επιχείρησης, όπως φθηνότερη γη για κτηριακές εγκαταστάσεις⁹, πλεόνασμα εργατικού δυναμικού και χαμηλά ημερομίσθια¹⁰.

Επιπλέον, η νέα μεταναστευτική νομοθεσία της κυβέρνησης Πάλμερ για το 1936, η οποία ρύθμιζε και την εβραϊκή μετανάστευση στο νησί, ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για την έναρξη τέτοιων επιχειρηματικών δράσεων στον τομέα του πρωτογενή τομέα και της βιομηχανίας. Σε αυτό το πλαίσιο, εβραϊκές γεωργικές και βιομηχανικές εταιρείες επέλεξαν να επεκτείνουν τις δραστηριότητες τους στην Κύπρο. Η περίπτωση βέβαια της εβραϊκής Dominion δεν ήταν μεμονωμένη, καθώς συνολικά οι καινοτόμες εβραϊκής ιδιοκτησίας εταιρείες που ιδρύθηκαν στο βιομηχανικό και γεωργικό τομέα της Κύπρου ήταν τουλάχιστον 8 μέχρι το 1939 και κατείχαν εκτάσεις γης πέραν των 37,000 κυπριακών στρεμμάτων¹¹.

Η ίδρυση της Dominion

Η Dominion εγγράφηκε ως ιδιωτική εταιρεία στις 17 Αυγούστου του 1936 με κεφάλαιο £3,000 το οποίο αντιστοιχούσε σε 100 μετοχές αξίας £30 η μια, με σκοπό την ίδρυση εργοστασίου κατασκευής κι εξαγωγής κουμπιών. Το εργοστάσιο κουμπιών ήταν το πρώτο που λειτούργησε στην Κύπρο. Δύο χρόνια αργότερα ακολούθησε η λειτουργία της Cyprus Button Company Ltd στη Λεμεσό με κεφάλαιο Κυπρίων από το Λονδίνο, το Χαρούμ, τη

⁷ Στο ίδιο, σ. 167.

⁸ Στο ίδιο.

⁹ Κρατικό Αρχείο Κύπρου (στο εξής ΚΑΚ): SA1/598/1934/1, Director of Land Registry and Surveys, Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, 10.4.1934; Κεντρικά Σιωνιστικά Αρχεία (στο εξής CZA), A12/192, Bericht fuer das Statutory Meeting der Cyprus Farming Company Ltd, χ.η. Επίσης, βλ. εφημ. *The Palestine Post*, 25.5.1933, σ. 5.

¹⁰ De Vries, στο ίδιο, σ. 163.

¹¹ ΚΑΚ: SA1/622/34/3, Έγγραφο "Land held by Jews and Jewish Companies in Cyprus as at 31/12/1939".

Λεμεσό και το Σουδάν.¹² Ο λόγος για τον οποίον σημειώθηκε αυτό το ενδιαφέρον για την παραγωγή κουμπιών ήταν το γεγονός ότι η εισαγωγή τους στη Βρετανία από τα μέρη της αυτοκρατορίας δεν υπόκειτο σε δασμολογικούς περιορισμούς, ενώ σε κουμπιά από άλλες χώρες επιβαλλόταν δασμός που ξεπερνούσε το 33%¹³.

Η Dominion ήταν η μητρική εταιρεία ενός δικτύου 20 συνεργαζόμενων εταιρειών σε διάφορα σημεία του κόσμου, στο Λονδίνο, το Χαρτούμ, την Ερυθραία, το Τελ-Αβίβ, την Ιαμαϊκή, οι οποίες προμήθευαν την εταιρεία με πρώτες ύλες ή αναλάμβαναν την προώθηση των προϊόντων της στις αγορές του εξωτερικού. Δυο θυγατρικές εταιρείες λειτούργησαν στις εγκαταστάσεις της Dominion στη Λάρνακα, η Nustyle Button Co. Ltd και η Corozit Limited, οι οποίες κατασκεύαζαν κουμπιά από όστρακα και πλαστικό. Οι βασικοί μέτοχοι και διευθυντές της εταιρείας ήταν τρία αδέρφια της οικογένειας Feinstein από την Παλαιστίνη. Ο Raymond Feinstein, εκτελεστικός διευθυντής, ήταν και ο κύριος συνέταιρος της άλλης εβραϊκής εταιρείας στη Λάρνακα, της εταιρείας οδόντων Empire Dental Industry. Κατείχε, επίσης, μερίδιο στη μητρική εταιρεία του εργοστασίου οδόντων, την American Porcelain Tooth Company του Τελ-Αβίβ.¹⁴ Η παραγωγή του εργοστασίου ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1938 εξάγοντας το προϊόν στην αγορά της Μεγάλης Βρετανίας. Για σκοπούς προώθησης και καλύτερης πώλησης του προϊόντος η εταιρεία ίδρυσε το 1938 στη Regent Street του Λονδίνου τη θυγατρική Overseas Supplies Limited με κεφάλαιο £1000.¹⁵ Παράλληλα, το μετοχικό της κεφάλαιο αυξήθηκε σε £7,500 με την έκδοση 250 προνομιούχων μετοχών, σημαντικό μερίδιο των οποίων αγόρασε η οικογένεια του οικονομικού παράγοντα της Λάρνακας, Νίκου Δημητρίου, ο οποίος και διορίστηκε Διευθυντής της εταιρείας τον Ιανουάριο του 1939. Μετοχές επίσης αγόρασε και ο Μιχαήλ Σταυρινίδης, Διευθυντής της Ιονικής Τράπεζας. Ο Σταυρινίδης, από τον Ιούνιο του 1941, εκτελούσε χρέη Αναπληρωτή Διευθυντή της εταιρείας εκ μέρους των κύριων μετόχων και ιδρυτών, όταν η οικογένεια Feinstein αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Κύπρο μαζί με το μεγαλύτερο μέρος του εβραϊκού πληθυσμού που βρισκόταν στο νησί υπό το φόβο επικείμενης γερμανικής εισβολής.

Η διακυβέρνηση του Richmond Palmer, η οποία έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην οικονομική ανάκαμψη της Κύπρου, αλλά και οι κυβερνήτες που ακολούθησαν, παρείχαν σημαντική στήριξη στη λειτουργία του εργοστασίου. Πρώτον γιατί είχε θετική συμβολή στη ντόπια οικονομία με τη δημιουργία εκατοντάδων θέσεων εργασίας, ειδικότερα σε μια περίοδο κατά την οποία λόγω της ανεργίας πολλοί Κύπριοι επέλεξαν το δρόμο της μετανάστευσης. Δεύτερο γιατί εμπλούτιζε κι ενίσχυε το εξαγωγικό εμπόριο της αποικίας καθώς και τις

¹² KAK: SA1/1659/1936, Γαλανίδης, Πλάτρες, προς Αποικιακό Γραμματέα, Τρόδος, 6.8.1937 και Carapanayioti, Λονδίνο, προς Υπουργό Αποικιών, 19.5.1937. KAK: SA1/476/42, Σημείωμα Αναστασιάδη, 13.10.1942.

¹³ KAK: SA1/1659/1936, Carapanayioti, Λονδίνο, προς Υπουργό Αποικιών, 19.5.1937.

¹⁴ KAK: SA1/871/1938, Wright, τελών χρέη Κυβερνήτη, προς Αποικιακό Γραμματέα, 12.8.1938.

¹⁵ KAK: SA1/871/1938, Wright, τελών χρέη Κυβερνήτη, προς Υπουργό Αποικιών, 12.8.1938.

ναυτιλιακές συνδέσεις του νησιού.¹⁶ Απευθυνόμενος στον Υπουργό Αποικιών τον Σεπτέμβριο του 1936, ο τελών χρέη κυβερνήτη, σημείωνε ότι η κυβέρνηση ήταν διατεθειμένη να παρέχει δασμολογικές διευκολύνσεις στην εταιρεία εάν δεσμευόταν να εργοδοτεί μόνο ντόπιο εργατικό δυναμικό, συμφωνούσε σε μίνιμουμ αριθμό εργατών και σε κατώτατο ημερομίσθιο.¹⁷ Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1936, μετά από αίτημα του Feinstein¹⁸, η κυβέρνηση εξέδωσε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο ακατέργαστα υλικά εισαγόμενα στην Κύπρο με σκοπό την κατασκευή κουμπιών προς εξαγωγή απαλλάσσονταν από εισαγωγικό δασμό. Βασική προϋπόθεση ήταν οι συγκεκριμένες πρώτες ύλες να μην παράγονταν στην Κύπρο, αλλά να προέρχονταν από οποιοδήποτε άλλο μέρος της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.¹⁹ Η πρώτη ύλη η οποία εισαγόταν ήταν οι καρύδες²⁰ οι οποίες ευδοκίμουσαν στη Νότιο Αμερική και στις πλείστες βρετανικές αποικίες στην Αφρική²¹. Η δασμολογική εξαίρεση συγκεκριμένων πρώτων υλών ήταν πρακτική η οποία υιοθετείτο σε όλες τις βρετανικές αποικίες. Μάλιστα, στο πλαίσιο του προστατευτισμού η Μεγάλη Βρετανία προέτρεπε τις αποικίες να παρέχουν διευκολύνσεις εισαγωγής πρώτων υλών χωρίς δασμούς σε περιπτώσεις εργοστασίων τα οποία είχαν πρώτιστο στόχο την παραγωγή προϊόντων για εξαγωγή.²² Η Dominion εισήγαγε τις πρώτες ύλες της από το βρετανικό Σουδάν, την Ερυθραία στην Αφρική (dom nut) και τις βρετανικές νήσους του Σολωμόντος στον Ειρηνικό Ωκεανό (apple nuts) καθώς και το Εκουαδόρ στη Νότιο Αμερική (corozo ivory nut).²³

Κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου παράγονταν ημερησίως 100,000 κουμπιά για ανδρικά ενδύματα και απασχολούνταν καθημερινά αρχικά γύρω στους 50 εργάτες, κυρίως γυναίκες²⁴. Η ποιότητα του προϊόντος έφτασε σε επίπεδα που της επέτρεπε να ανταγωνιστεί τα κουμπιά που εισάγονταν στη Βρετανία από άλλες χώρες, όπως ήταν η Ιταλία και η Ιαπωνία.²⁵ Τον Νοέμβριο του 1938 η εταιρεία θέλησε να επεκτείνει τις εξαγωγές της στις αγορές του Καναδά, της Νοτίου Αφρικής, της Αυστραλίας,

¹⁶Βλ. επίσης ΚΑΚ: SA1/1327/1938, τηλεγρ. αρ. 26, τελών χρέη Κυβερνήτη προς Υπουργό Αποικιών, 14.1.1946, στο οποίο ζητείτο διευκόλυνση για επανένταξη των προϊόντων του εργοστασίου στο σύστημα προτιμήσεων της Μεγάλης Βρετανίας. Επίσης, ΚΑΚ/SA1/637/1941, Palmer προς Υπουργό Αποικιών.

¹⁷ΚΑΚ: SA1/1113/36, Battershill, Τρόδος, προς Ormsby-Gore, Λονδίνο, 4.9.1936.

¹⁸ Στο ίδιο.

¹⁹ΚΑΚ: SA1/ 1659/36, Palmer προς Ormsby-Gore, 12.8.1937. Επίσης, SA1/1659/36, Order in Council No. 1722 made under the Customs Law, 1936, 21.12.1936. Βλ. και εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 25.12.1936, σ. 3.

²⁰Η παραγωγή κουμπιών διεκπεραιωνόταν στα ακόλουθα στάδια: έκοβαν πρώτα σε πλάκες τον καρπό, στη συνέχεια διαμόρφωναν τα κενά τρυπώντας τις πλάκες. Ακολουθούσε το στίλβωμα, το στέγνωμα, το γυάλισμα και η συσκευασία τους βλ. ΚΑΚ: SA1/1113/36, Feinstein προς Τελωνείο, Αμμόχωστος, 26.6.1943 και Feinstein, Λάρνακα προς Αποικιακό Γραμματέα, 5.7.1943.

²¹ΚΑΚ: SA1/ 1659/36, Σημείωμα Αρχιτελώνη προς Αποικιακό Γραμματέα, 3.8.1937.

²²ΚΑΚ: SA1/1113/36, Σημείωμα Ormsby-Gore, 8.10.1936.

²³ΚΑΚ: SA1/1327/1938, Αρχιτελώνης, Αμμόχωστος, προς Αποικιακό Γραμματέα, 9.4.1941 και Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 11.12.1945.

²⁴ Εφημ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 16.3.1938, σ. 4.

²⁵ΚΑΚ: SA1/1327/1938, Feinstein προς Αποικιακό Γραμματέα, 4.11.1938. Επίσης, SA1/699/39, Feinstein προς Αποικιακό Γραμματέα, 17.4.1939.

της Νέας Ζηλανδίας, της Ινδίας και της Βιρμανίας, προτείνοντας στην κυβέρνηση να περιλάβει τα ανδρικά κουμπιά στον κατάλογο με τα κυπριακά προϊόντα που εξάγονταν στα dominions και σε άλλα μέρη της βρετανικής αυτοκρατορίας. Η εταιρεία στόχευε να αξιοποιήσει το πλεονέκτημα των λιγοστών εργοστασίων παραγωγής ανδρικών κουμπιών στην αυτοκρατορία, και γι' αυτό εξάλλου το λόγο η αγορά καλυπτόταν με εισαγωγές από την Ιταλία και την Ιαπωνία όπου η συγκεκριμένη βιομηχανία ήταν ανεπτυγμένη.²⁶ Τότε, τα κυπριακά προϊόντα και δη τα κουμπιά περιλαμβάνονταν στα ευνοϊκά δασμολογικά τιμολόγια όλων σχεδόν των dominions - πλην της Αυστραλίας με την οποία η εταιρεία στόχευε σε συνεργασία.²⁷

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και ο μεταπολεμικός αντίκτυπος

Με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το εργοστάσιο τέθηκε σε τροχιά μαζικής πολεμικής παραγωγής. Εξαιτίας του γεγονότος ότι η εισαγωγή κουμπιών στη Βρετανία από την Ιταλία και την Ιαπωνία είχε σταματήσει, η μητρόπολη στράφηκε στην αξιοποίηση της βιομηχανικής παραγωγής των αποικιών για να καλύψει τις ανάγκες της. Από την έναρξη του πολέμου, το Board of Trade της Βρετανίας παραχώρησε άδειες εισαγωγής κουμπιών σε εταιρείες στην Κύπρο χωρίς οικονομική επιβάρυνση, ζητώντας μάλιστα να αγοράσει όλες τις ποσότητες κουμπιών που παράγονταν από την Dominion²⁸. Ως εκ τούτου, το 1941 εξήχθησαν από την αποικία στη Βρετανία 1 εκατομμύριο γρόσα κουμπιών²⁹ (συνολικά 144,000,000 κουμπιά) εκ των οποίων 550,000 (79, 200, 000 κουμπιά) από τη Dominion.³⁰ Κατά την περίοδο του πολέμου, η Dominion εξήγαγε την παραγωγή της τόσο στη Μεγάλη Βρετανία όσο και στη Μέση Ανατολή, στην Ανατολική Αφρική, Παλαιστίνη και Ινδία³¹.

Κατά την πλήρη εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων το 1942, το εργοστάσιο εισήγαγε περισσότερους από 600 τόνους καρύδων (domnut) από το Σουδάν (ζητώντας άδεια γι' άλλους 1200)³² και 115 τόνους από το Εκουαδόρ³³ αποκλειστικά για την παραγωγή κουμπιών για τις προμήθειες του βρετανικού στρατού. Για τη μηνιαία παραγωγή 20-22,000 γρόσων (δηλαδή 2,880,000 με 3,168,000 κουμπιά) απαιτείτο η εισαγωγή 200 τόνων πρώτης ύλης.³⁴ Εργοδοτούνταν δε 860 εργάτες, εκ των οποίων 260 ήταν άνδρες και

²⁶ΚΑΚ: SA1/1327/1938, Feinstein προς Αποικιακό Γραμματέα, 4.11.1938 και Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 31.12.1938.

²⁷ΚΑΚ: SA1/1327/1938, Σημείωμα Αρχιτελώνη προς Αποικιακό Γραμματέα, 12.1.1939.

²⁸ΚΑΚ: SA1/476/1942, Charigo, Λάρνακα, προς Διοικητή Λάρνακας, 1.6.1942.

²⁹Gross (γρόσα) είναι μονάδα μέτρησης ίση με 12 δωδεκάδες ή 144 τεμάχια.

³⁰ΚΑΚ: SA1/476/1942, Υπουργός Αποικιών προς Κυβερνήτη, 18.5.1942.

³¹ΚΑΚ: SA1/1327/1938, Feinstein, Λάρνακα, προς Υπουργό Αποικιών μέσω Διοικητή Λάρνακας, 10.12.1945. SA1/637/1941, Τηλεγρ. αρ. 692, Τελών χρέη Κυβερνήτη προς Υπουργό Αποικιών, 24.11.1947.

³²ΚΑΚ: SA1/476/1942, Κυβερνήτης προς Υπουργό Αποικιών, 17.10.1942.

³³ΚΑΚ: SA1/476/1942, Κυβερνήτης προς Υπουργό Αποικιών, 2.3.1942.

³⁴ΚΑΚ: SA1/476/1942, Σημείωμα Αναστασιάδη.

600 γυναίκες.³⁵ Συγκριτικά, το εργοστάσιο στη Λεμεσό εργοδοτούσε μόλις 140 εργάτες και παρήγαγε σαφώς πολύ μικρότερο αριθμό κουμπιών ανά μήνα γύρω στις 6,000.³⁶

Για να αναλογιστεί κανείς τη ραγδαία ανάπτυξη του εργοστασίου ένεκα των πολεμικών αναγκών, όπως φαίνεται και στον πίνακα 1, το εργοστάσιο άρχισε τη λειτουργία του το 1938 με 59 εργάτες, το πρώτο τετράμηνο του 1940 εργοδοτούσε 350 εργάτες με προοπτική εργοδότησης άλλων 300 στους μήνες που θα ακολουθούσαν και το 1942 άγγιξε το σημαντικό αριθμό των 860, τον οποίο διατήρησε μέχρι το 1948.³⁷ Επίσης, η εταιρεία κατέγραψε σημαντική αύξηση των κερδών της (βλ. πίνακα 2), αυξάνοντας έτσι και το μέρισμα της, το οποίο για 2 -3 χρόνια διατηρήθηκε στο 18% επί της ονομαστικής αξίας των μετοχών. Η εξέλιξη αυτή την κατέστησε δημοφιλή για αγορά μετοχών από τους Κύπριους κεφαλαιούχους.

Έτος	1938	1940	1942	1948	1951	1953
Αριθμός εργατών	59	350	860	800	70	130

Πίνακας 1: Σύνολο εργατών που απασχολούνταν στο εργοστάσιο της Dominion

Έτος	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948
Κέρδη	--	400	1,247	4,606	9,090	51,290	21,635	45,707	15,734	15,298	--	--
Ζημιές	290	--	--	--	--	--	--	--	--	--	13,533	24,132

Πίνακας 2: Κέρδη και ζημιές της Dominion κατά έτος, 1937-1948

Οι μεταπολεμικοί, όμως, κραδασμοί στην παγκόσμια οικονομία, και δη στην κυριότερη αγορά, τη Βρετανία, έπληξαν καίρια την παραγωγή και τη λειτουργία του εργοστασίου. Ήδη από το 1944 η εταιρεία ζήτησε από την κυβέρνηση την άδεια για αδασολόγητη εισαγωγή πλακών από όστρακα (Mother of pearl)³⁸ από την Ερυθρά Θάλασσα προκειμένου να αντιμετωπίσει τη μειωμένη ζήτηση κουμπιών και να αυξήσει τα κέρδη της χωρίς να εμπλακεί στον ανταγωνισμό των πλαστικών κουμπιών. Το είδος της πρώτης ύλης ήταν επιλογή τακτικής ώστε να πεισθεί η κυβέρνηση να παραχωρήσει την άδεια εισαγωγής χωρίς δασμούς, αφού η εργοστασιακή επεξεργασία της συγκριτικά με το πλαστικό απαιτούσε και μεγαλύτερο εργατικό δυναμικό.³⁹ Όπως συζητήθηκε παραπάνω, η κυβέρνηση έθετε υψηλά στις προϋποθέσεις λειτουργίας του εργοστασίου την εργοδότηση Κυπρίων εργατών για αυτό και τελικώς παραχωρήθηκε η άδεια εισαγωγής οστράκων χωρίς δασμολογική επιβάρυνση. Ωστόσο, η απειρία των εργατών στην εκμετάλλευση των

³⁵ΚΑΚ: SA1/476/1942, Σημείωμα Αναστασιάδη και Feinstein, Λάρνακα, προς Κυβερνήτη μέσω Διοικητή Λάρνακας, 12.3.1942.

³⁶ΚΑΚ: SA1/476/1942, Σημείωμα Αναστασιάδη.

³⁷ΚΑΚ: SA1/476/1942, Τηλεγρ. αρ. 265, Κυβερνήτης προς Υπουργό Αποικιών, 28.5.1940 και Feinstein, προς Γραμματέα Συνεργατικών Εταιρειών, Λευκωσία, 10.4.1940. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/637/1941.

³⁸ΚΑΚ: SA1/1113/36, The Customs Law, 1936 to (No.2) 1944. Order in Council No 2149 made under section 52. Schedule. The Import duty (unfaced mother-of-pearl blanks) exemption order, 1944, 20.12.1944.

³⁹ΚΑΚ: SA1/1113/36, Chapiro, Λάρνακα, προς Αποικιακό Γραμματέα, Λευκωσία, 16.11.1944.

οστράκων είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή κακής ποιότητας κουμπιών και τη μείωση στην παραγωγή της τάξης του 20% η οποία τελικά οδήγησε την εταιρεία σε ζημιές αντί κέρδη.⁴⁰

Παράλληλα, ο σταδιακός αποκλεισμός των προϊόντων της από τη βασικότερη αγορά της Μεγάλης Βρετανίας τη διετία 1946-1948, δεν ευνοούσε την εξαγωγή του παραγόμενου προϊόντος. Με την πολιτική λιτότητας των Εργατικών, η οποία στόχευε στην αντιμετώπιση του εμπορικού ελλείμματος και του ισοζυγίου πληρωμών της Βρετανίας, οι εισαγωγές στη χώρα, ειδικά από περιοχές της στερλίνας, σημείωσαν σημαντική μείωση-περιλαμβανομένων των κουμπιών από την Κύπρο⁴¹. Από το τέλος του 1945 τα προϊόντα της εταιρείας αποκλείστηκαν από το αυτοκρατορικό σύστημα προτιμήσεων με την αιτιολογία ότι το 50% του κόστους παραγωγής του προϊόντος δεν εξασφαλιζόταν στην Κύπρο⁴², δεδομένου και της αύξησης στις τιμές των προϊόντων με το τέλος του πολέμου. Συνεπεία της οικονομικής στροφής της Βρετανίας, τα φορτία της Dominion δεν εκτελωνίζονταν από τους αντιπροσώπους της εταιρείας στο Λονδίνο, ενώ το πλεόνασμα της παραγωγής στην Κύπρο συσσωρευόταν στις τράπεζες Κύπρου και Ιονικής.⁴³

Παρόλες τις προσπάθειες της εταιρείας για βελτίωση των όρων εξαγωγής προς τη Βρετανία αλλά και την στροφή της σε άλλες αγορές, όπως αυτή των Ηνωμένων Πολιτειών⁴⁴, η εβραϊκών συμφερόντων Dominion κήρυξε πτώχευση το 1949. Ο Έφορος Εταιρειών κι Επίσημος Παραλήπτης μίλησε για μια «άνευ προηγούμενου καταστροφή στην οικονομική ζωή της Κύπρου με αποτέλεσμα την απώλεια £340,000».⁴⁵ Η Τράπεζα Κύπρου, στην οποία ήταν υποθηκευμένα τα κτήρια και μηχανήματα της εταιρείας για £44, 800, αγόρασε τελικά σε δημόσιο πλειστηριασμό στις 29 Ιανουαρίου του 1950 τα ακίνητα έκτασης 9 στρεμμάτων, τις κτηριακές εγκαταστάσεις, το εργοστάσιο και τα μηχανήματα της έναντι μόλις £5,000.

Η Τράπεζα ίδρυσε νέα εταιρεία, την Dominion Button Company Ltd, η οποία ανέλαβε τη συνέχιση της λειτουργίας του εργοστασίου προκειμένου να διευκολυνθεί η πώληση του μεταπολεμικού αποθέματος αξίας περίπου £153,000⁴⁶. Η Τράπεζα φρόντισε να προσλάβει το ειδικευμένο προσωπικό της προηγούμενης εταιρείας, να στείλει για ειδίκευση άτομα

⁴⁰ΚΑΚ: SA1/1436/49, "Report of the Official Receiver delivered at the First Meeting of Creditors of the Dominion Manufacturing Co. Ltd (in liquidation) held at the "Rex" Cinema, Larnaca on the 11th January, 1950, at 10 a.m. ".

⁴¹ΚΑΚ: SA1/637/1941, Σημείωμα J.E. Bell, 19.11.1947. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/1058/1947, Αποικιακός Γραμματέας προς Διοικητή Λάρνακας, 9.6.1952.

⁴²ΚΑΚ: SA1/1327/1938, Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 11.12.1945.

⁴³Βλ. ΚΑΚ: SA1/1436/49, The Official Receiver's Report on the Investigation of the affairs of the Dominion Manufacturing Co. Ltd. (in Liquidation) in connection with the financial position and liquidation of the Company as at 11th June 1949 (date of the Winding-Up Order), 24.10.1949, σσ. 7-8.

⁴⁴ΚΑΚ: SA1/637/1941, Σημείωμα J.E. Bell, 19.11.1947.

⁴⁵ΚΑΚ: SA1/1436/1949, Έφορος Εταιρειών και Επίσημος Παραλήπτης προς Αποικιακό Γραμματέα, 1.2.1950.

⁴⁶Έφημ. Έθνος, 1.5.1957.

στην Ιταλία και την Αγγλία, και να μεταφέρει τα μηχανήματα της θυγατρικής εταιρείας από το Άντεν ώστε να επιτευχθεί εξοικονόμηση των πόρων με την κοπή των οστράκων στην Κύπρο.⁴⁷ Η νέα εταιρεία δεν θύμιζε καθόλου την παλιά, άλλοτε ανθούσα εβραϊκής ιδιοκτησίας Dominion, μειώνοντας αισθητά τους εργάτες στους 130 αλλά και την παραγωγή κουμπιών. Οι εργασίες της επανήρχισαν τον Οκτώβριο του 1950⁴⁸.

Οι προοπτικές της νέας εταιρείας δεν προδιαγράφονταν θετικές. Εκτιμάτο ότι το προϊόν, πέρα από την εξάρτηση του από τη βρετανική αγορά, δύσκολα θα μπορούσε να πωληθεί αφού στη Βρετανία υπήρχε μεγαλύτερη ζήτηση για την εισαγωγή κουμπιών από πλαστικό και όχι από καρύδες, οι οποίες ήταν η βασική πρώτη ύλη του εργοστασίου. Επιπρόσθετα, η βιομηχανία παραγωγής κουμπιών από όστρακα, τα οποία είχαν ευρεία ζήτηση στην αγορά, απέκτησε ένα μεγάλο ανταγωνιστή, το Χονγκ-Κογκ, το οποίο λόγω της αξιοποίησης της επιτόπιας πρώτης ύλης και των χαμηλών μισθών, εξήγαγε τα προϊόντα του σε ιδιαίτερα χαμηλές τιμές.⁴⁹ Ο πόλεμος στην Κορέα, ο οποίος είχε σημαντικό αντίκτυπο στην άνοδο των τιμών των πρώτων υλών, και ο ανταγωνισμός από το Χονγκ-Κογκ δεν βοήθησε την εταιρεία να έχει ουσιαστικά κέρδη, παρόλο που η άριστη ποιότητα των κουμπιών της εξασφάλισε μερική πρόσβαση στη βρετανική αγορά⁵⁰. Ενώ το 1951 κατασκευάστηκαν 138,248 γρόσα κουμπιών⁵¹ και έγιναν πωλήσεις αξίας £34,000 περίπου⁵² (συνολικά από την Κύπρο εξήχθησαν κατά το ίδιο έτος 210 εκατομμύρια κουμπιά αξίας £180,000⁵³), το 1952 τα καθαρά της κέρδη ήταν μόνο £4,799⁵⁴ (συνολικά η Κύπρος εξήγαγε 85 εκατομμύρια κουμπιά⁵⁵) και στο ίδιο επίπεδο παρέμειναν και το επόμενο έτος (£5,581)⁵⁶.

Κατά τη δεκαετία του 1950 η Τράπεζα Κύπρου κατέγραψε σημαντική ανάπτυξη, με αύξηση στις καταθέσεις, τα κέρδη και το μέρισμα, αλλά η Dominion ακολούθησε φθίνουσα πορεία. Ως εκ τούτου το 1955 μετονομάστηκε σε Βιομηχανική Εταιρεία "Dominion", η οποία ασχολείτο με επενδύσεις στο βιομηχανικό τομέα αναλαμβάνοντας τη λειτουργία ελαιουργείου στο Μπογάζι.⁵⁷ Η λειτουργία του εργοστασίου κουμπιών στη Λάρνακα τερματίστηκε τελικά το 1956.⁵⁸

Συμπεράσματα

⁴⁷ «Η χθεσινή γενική συνέλευσις των μετόχων της Τραπεζης Κύπρου», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 30.3.1950, σ. 2.

⁴⁸ Εφημ. *Έθνος*, 29.3.1951.

⁴⁹ ΚΑΚ: SA1/1436/49, Έφορος Εταιρειών και Επίσημος Παραλήπτης προς Αποικιακό Γραμματέα, 1.2.1950.

⁵⁰ Εφημ. *Έθνος*, 22.4.1954. Εφημ. *Αλήθεια*, 10.8.1953.

⁵¹ Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας Κύπρου: ΤΡΚ, XVIII Εταιρεία Τραπεζης Κύπρου, 2 Εταιρεία Κομβίων Dominion, Απολογισμός 1951.

⁵² Εφημ. *Ελευθερία*, 28.6.1952.

⁵³ Εφημ. *Ελευθερία*, 26.2.1952, σ.4.

⁵⁴ Εφημ. *Ελευθερία*, 26.5.1953. Επίσης, εφημ. *Κύπρος*, 15.6.1953.

⁵⁵ Εφημ. *Κύπρος*, 30.3.1953.

⁵⁶ Εφημ. *Ελευθερία*, 22.4.1954.

⁵⁷ Εφημ. *Έθνος*, 3.5.1956 και εφημ. *Ελευθερία*, 3.5.1956.

⁵⁸ Εφημ. *Έθνος*, 1.5.1957.

Η εργασία αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση στην ιστορία της επιχειρηματικότητας στη βρετανική Κύπρο, για την οποία υπάρχει σήμερα ένα σημαντικό ερευνητικό και βιβλιογραφικό κενό. Παράλληλα, εμβαθύνει στην ιστορία των εβραϊκών επιχειρήσεων στο νησί, και ιδιαίτερα στην περίπτωση της οικογένειας Bloom, για την οποία αναφορά γίνεται στο David de Vries, “From Porcelain to Plastic: Politics and Business in a Relocated False Teeth Company, 1880s-1950s”, *Enterprise and Society*, XIV (2012), σσ. 144-181.

Η περίπτωση της ίδρυσης και λειτουργίας της Dominion στην Κύπρο αποτελεί ένα εργαλείο κατανόησης από τη μια της συμβολής του προστατευτισμού στην εκβιομηχάνιση μιας βρετανικής αποικίας (παρόλο που αυτή δεν αποτελούσε ούτε καν έμμεσος στόχος της οικονομικής στρατηγικής της Μεγάλης Βρετανίας⁵⁹) και από την άλλη του αντικτύπου του σε περιφερειακό επίπεδο με τη δημιουργία κινήτρων για μετατόπιση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων από μια περιοχή σε άλλη. Μέσα από τις οικονομικές ανισότητες Κύπρου-Παλαιστίνης κατά το Μεσοπόλεμο διαφαίνεται πως η δασμολογική πολιτική ευνόησε τις συνθήκες για την επέκταση των επιχειρηματικών δικτύων στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου αλλά κι ευρύτερα στη βρετανική αυτοκρατορία.

Η Dominion εξυπηρετούσε απόλυτα την εμπορική πολιτική της βρετανικής αυτοκρατορίας, η οποία υπαγόρευε το εμπόριο πρώτων υλών μεταξύ των αποικιών προς όφελος της βρετανικής αγοράς. Η εταιρεία υπήρξε ίσως από τις πρώτες περιπτώσεις εργοστασίων στην Κύπρο η οποία δεν αξιοποιούσε τις επιτόπιες πρώτες ύλες, αλλά εισήγαγε κι επεξεργαζόταν πρώτη ύλη από άλλες βρετανικές αποικίες. Το παραγόμενο προϊόν είχε κυρίως προορισμό τη μητροπολιτική αγορά. Η προνομιακή όμως εξάρτηση από τη μητρόπολη ήταν πρόσκαιρη από την στιγμή που ο βασικός λόγος για τον οποίο δημιουργήθηκε η εταιρεία, δηλαδή ο προστατευτισμός, έπαψε να υφίστατο. Την επαύριο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δημιουργήθηκε μια τεράστια δυναμική ανάπτυξης στο παγκόσμιο εμπόριο, στην παραγωγή και στην τεχνολογία ιδιαίτερα με την επέκταση της εκβιομηχάνισης ακόμη και στον Τρίτο Κόσμο. Οι συστημικές οικονομικές συνθήκες, οι οποίες επέβαλλαν την στροφή σε μια διεθνή οικονομική πολιτική, ήταν και η βαθύτερη αιτία της αναστολής της λειτουργίας του εργοστασίου, τόσο σε πρώτη φάση μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο όσο και αργότερα υπό τη διεύθυνση της Τράπεζας Κύπρου. Την ίδια εξέλιξη είχε και η άλλη εταιρεία κατασκευής κουμπιών στη Λεμεσό, η οποία επέλεξε την εναλλακτική λύση της αλλαγής του προϊόντος παραγωγής και της μεταφοράς των εργασιών της στον τομέα της ένδυσης.

Σε σχέση με το οικονομικό μοντέλο της Κύπρου, φαίνεται ότι ο προστατευτισμός της δεκαετίας του 1930 υπήρξε ιδιαίτερα επωφελής σε ό,τι αφορούσε την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η εμβάθυνση της παρούσας έρευνας σε αντίστοιχες περιπτώσεις άλλων επιχειρήσεων που δραστηριοποιήθηκαν στο νησί την ίδια περίοδο αναμένεται να

⁵⁹David Meredith, ‘The British Government and Colonial Economic Policy, 1919-1939’, *The Economic History Review*, XXVIII (1975), σ. 485.

ενισχύσει αυτή την υπόθεση εργασίας. Οπωσδήποτε, η συμβολή της λειτουργίας της Dominion ήταν σημαντική στον εμπλουτισμό των κυπριακών εξαγωγών, αλλά και στην απάμβλυνση των κοινωνικο-οικονομικών δυσχερειών του Μεσοπολέμου, ειδικά σε μια πόλη κτυπημένη από την οικονομική κρίση, όπως ήταν η Λάρνακα. Η εργοδότηση εκατοντάδων δεκάδων εργατών σε μια περίοδο έντονων κοινωνικών μετασχηματισμών, αυξημένης ανεργίας και εντατικών ρυθμών αστικοποίησης, η μεταφορά τεχνογνωσίας στο ντόπιο εργατικό δυναμικό και η εμπειρία που αποκόμισαν όσοι Κύπριοι επιχειρηματίες δραστηριοποιήθηκαν στη διεύθυνση μια μητρικής εταιρείας συγκαταλέγονται στα θετικά χαρακτηριστικά της λειτουργίας της εβραϊκής εταιρείας.